

Юрій Шановал

ПЕТРО ШЕЛЕСТ: ЖИТТЯ ТА ПОЛІТИЧНА ДОЛЯ

Є всі підстави стверджувати, що документальних даних та інших свідчень щодо П.Шелеста не бракує. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна виразно прослідкувати навіть за енциклопедичними і довідковими виданнями¹.

Якщо раніше спроби оцінити діяльність П.Шелеста містилися переважно у закордонних публікаціях², то ще в добу горбачовської «перебудови», а особливо з проголошенням незалежності України такі узагальнюючі оцінки знаходимо у працях істориків з України³. Нову хвилю публікацій про П.Шелеста у 2008 році стимулювало його 100-річчя⁴.

Його діяльність по-різному трактується у виданнях мемуарного характеру, що з'явилися в останні роки⁵. Не можна забувати видання, що підписані іменем самого П.Шелеста і що характеризують спосіб його мислення і поведінки як політичного діяча⁶. Крім того, вийшли друком два видання щоденникових записів і спогадів самого П.Шелеста (московське видання з'явилося ще за його життя)⁷. Ще з 1930 року він робив щоденні записи про пережите, а з 1974 року почав працювати над спогадами. Доля цього рукопису не була такою драматичною, як, скажімо, спогадів М.Хрущова. Тим не менш наприкінці 1970-х років, за словами Віталія Шелеста, рукопис ретельно ховали, а один з примірників навіть закопали в землю, боячись, що КГБ може його вилучити. Однак все закінчилося вдало, а з початком горбачовської «перебудови» можна було реально говорити про можливість видання.

Отже, є всі підстави констатувати, що наявна архівно-джерельна база дозволяє створити повноцінну наукову біографію П.Шелеста, хоча на сьогоднішній день такого роду спроб ще не було здійснено. Автор цієї статті робить спробу окреслити життєвий шлях і оцінити політичну долю П.Шелеста.

* * *

Він народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 р. в селі Андриївка, нині Харківської області. Коли підріс, батрачив, працював водовозом, листоношею, вантажником, ремонтним робітником на залізничній станції. У 1926–1927 роках вчився в Ізюмській радпарт-

школі, у 1928-му став членом ВКП(б). Згодом навчався у Харківському комуністичному університеті ім. Артема, а потім у Харківському інженерно-економічному інституті. У 1932–1936 роках працював на Маріупольському заводі імені Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, одночасно навчався на вечірньому відділенні Маріупольського металургійного інституту. Саме у цей час дружиною Шелеста стала Любов Банна, яка народила йому двох синів — у 1933-му — Бориса, у 1940-му — Віталія. У січні 1942 року після кількох років тяжкої хвороби вона померла, а у квітні того самого 1942-го Шелест одружився із Іраїдою Мозговою, якій судилося виростити і виховати Бориса і Віталія.

У 1936–1937 роках Шелест служив у Червоній Армії, а з 1937-го працював начальником цеху, виробництва, головним інженером Харківського заводу «Серп і молот». Обирався членом парткому заводу, звідки рішенням ЦК КП(б)У був скерований на партійну роботу. З 1940 по грудень 1941 року Шелест — секретар Харківського міського комітету КП(б)У по оборонній промисловості. Під час війни з нацистською Німеччиною і у перші повоєнні роки — завідувач відділу оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б), інструктор ЦК ВКП(б), парторг ЦК ВКП(б) на ряді заводів, заступник секретаря Саратовського обкому партії по оборонній промисловості. У 1946–1948 роках Шелест — парторг ЦК ВКП(б) на Саратовському заводі № 292 Міністерства авіаційної промисловості (МАП) СРСР. У 1948 році його як фахівця-механіка направляють до Ленінградської партійної організації. Там до нього придивилися і вже у Ленінграді рішенням обкому партії, а згодом і рішенням ЦК ВКП(б) його призначають директором заводу № 272 МАП СРСР.

Однак у «північній столиці» Росії Шелест не затримався надовго: рішенням ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1950 року його затвердили директором Київського заводу # 473 МАП СРСР⁸. Як і у Ленінграді, працював Шелест на директорській посаді енергійно і успішно. Це, зокрема, засвідчено у характеристиці на нього, підписаній секретарем Київського обкому Григорієм Гришком у грудні 1952 року: «За час роботи тов. Шелест виявив себе енергійним і технічно грамотним керівником підприємства; добився систематичного і ритмічного виконання і перевиконання державного плану.

Завод № 473 протягом 1951–1952 рр. Займає перші місця у соціалістичному змаганні серед підприємств міста Києва, а також підприємств авіаційної промисловості СРСР»⁹.

У Шелеста могла б скластися нормальна управлінська біографія, якби його не втягували у політику (чого він особисто не дуже прагнув). У листопаді 1952 року його викликають до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Леоніда Мельникова і пропонують посаду голови Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР. Шелест відмовляється, його відряджають для співбесіди до ЦК ВКП(б). Однак у Москві він ще раз відмовляється. Згодом йому пропонують посаду першого заступника міністра меблевої промисловості України, чим він взагалі був щиро обурений. Однак і це ще не все.

Ось що згадував сам Шелест: «Ще у 1953 році мене обрали заступником голови Київського міськвиконкому — без моєї згоди. Так я й працював кілька місяців на двох чи на трьох змінах і заступником мера столиці України, і директором авіазаводу. Падав з ніг — зранку на завод, на десяту — у міськвиконком, а на вісімнадцяту — знову на завод. Потім таки втрутився міністр авіаційної промисловості, мене звільнили з посади заступника голови виконкому й залишили на заводі. А через рік обрали другим секретарем міськкому партії. Я знову до міністра Дементьєва: «Петре Васильовичу, рятуй! Не хочу кидати завод!» А він: «Директор ти чудовий, тому і врятував я тебе від радянської роботи, це було мені під силу, але від партійної — вибачай... Через три дні призначимо тобі зміну — проти вашого республіканського керівництва я воювати вдруге не можу». Так і став я партійним працівником»¹⁰.

Спочатку був Київський обком партії, який він очолював у 1957–1962 роках, потім його обрали секретарем ЦК КПУ. Олександр Ляшко, який в той час працював у Донецькій області, згадував: «Взимку того самого (1962-го. — Ю.Ш.) в області побував Петро Юхимович Шелест, новий секретар ЦК по промисловості і будівництву...

Петро Юхимович справив на мене враження людини, яка виявляла великий інтерес до виробництва і лише трохи до партійно-організаційної і політичної роботи. Та за посадою воно, напевно, так і належало»¹¹.

Невдовзі Шелесту довірили керувати всією Україною: 2 липня 1963 року його обрали першим секретарем ЦК Компартії України. На цій посаді він був до травня 1972-го. Шелест увійшов до складу ЦК, а згодом і до найвищого у комуністичній ієрархії органу — Політбюро ЦК КПРС. Неодноразово обирався до складу депутатів Верховних Рад тодішнього СРСР і УРСР. Він одержав найвищі тогочасні нагороди: Зірку Героя Соціалістичної Праці, три ордени

Леніна, ордени Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки. Тим не менш у травні 1972 року його увільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ. Крім інших факторів (про як іще йти-меться), чималою мірою цьому сприяли риси характеру Шелеста.

* * *

У 45 років він почав працювати другим, а у 49 його обрали першим секретарем обкому партії. З наступником Шелеста Володимиром Щербицьким все було навпаки. Він прагнув вершин політичного «Олімпу» і підкоряв їх послідовно. Підкоряв не без труднощів, але ніколи не рекламує свою «політичну технологію»¹². Як зазначав колишній помічник Щербицького, він «не був відкритою людиною»¹³.

По-іншому поводив себе Шелест. У зв'язку з цим колишній довголітній комсомольський і партійний працівник Юрій Єльченко (який не ідеалізує Шелеста) зауважує: «Був Петро Юхимович працівником принциповим, наполегливим, вимогливим, навіть жорстким, виявляючи ці якості постійно і без коливань. Не пасував перед найвищими авторитетами, міг прямо висловлювати і захищати свою точку зору, без огляду на особи. Будемо говорити відверто — це не завжди і не всім подобалось.

Безумовно, тут виявлялись і його природні людські риси. Ми знали його як особу твердого характеру, безхитрісну людину. Бував він і дещо брутальним, а часом не соромився і у висловах. У побуті (а мені доводилось кілька разів бути з ним у такій обстановці) поводив себе просто, розкуто, був відвертим, говорив про сімейні справи. До речі, звертав увагу на необхідність, недивлячись на виняткову зайнятість, знаходити час на виховання дітей. Вважав, що своїх синів виховав людьми гідними. Знаю, що це так і було»¹⁴.

А ось думка Володимира Семичастного, колишнього Голови КГБ СРСР, а згодом заступника Голови Ради Міністрів УРСР: «Авторитарним керівником за наявності Політбюро ЦК Компартії України, жорсткого контролю з боку ЦК КПРС бути майже неможливо. Шелест інколи дозволяв собі директорські замашки — адже у минулому він директор заводу. Інколи допускав і всілякі недипломатичні вислови. Інколи міг висловлювати роздратування через незначні події, що здавалися йому підозрілими...»¹⁵. (До речі, про «недипломатичні вислови». Добре відомо, що це «родова ознака» майже всіх радянських керівників, особливо виробничників).

Відповідаючи на запитання, чи уособлювали Щербицький і Шелест два різні типи номенклатури, 1-й Президент України (а в минулому партійний функціонер) Леонід Кравчук відповів, що ні: «І той, і той були захисниками існуючого ладу, виступали за зміцнення Радянського Союзу, за перехід до комунізму... Це були люди одного гатунку, тільки Щербицький був, на мою думку, на порядок вищим за людяністю і значно легшим у спілкуванні. Шелест був людиною крутою, не дуже полюбляв дискусії і висловлювався завжди однозначно»¹⁶. Можливо, й був Шелест «крутим», але навіть тодішні інакодумці (наприклад, В'ячеслав Чорновіл, Іван Дзюба, Сергій Параджанов, Віктор Некрасов), відгукуються про нього стримано і навіть з певною симпатією. Щодо В.Щербицького оцінки інші.

Тим не менш у Шелеста і Щербицького справді було багато спільного. Наприклад, на початку 1960-х років вони критикували політику Микити Хрущова. Колишній помічник Щербицького пише, що його патрон «не міг не опинитися в опозиції. Бездумне збільшення площ під кукурудзу, впроваджуваний згори шаблонний квадратно-гніздовий спосіб її вирощування призвели зовсім не до зростання валових зборів, а до збільшення постачання зерна до союзного фонду, чому опирався В.В. Формальним приводом опали стало те, що В.В. не сприйняв поділу партії за «галузевим» принципом. А на відміну від інших — і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляє Щербицького на «заслання»¹⁷. Щербицький повертається в Дніпропетровськ на посаду першого секретаря обкому партії.

Взаємини Шелеста і Хрущова не були однолінійно-мажорними, як дехто донині вважає. Шелест також не підтримував ідею про розподіл парторганізацій на сільські й промислові. І не просто не підтримував, а відверто висловлював свою позицію. Можливо, те, що Хрущов не дотягнувся (не встиг) до Шелеста, його автоматично вважали висуванцем хрущовської доби, а Щербицького — навпаки. Це помилкове враження. І Шелест, і Щербицький висулися на значні керівні посади за Хрущова.

Понад те, саме Шелест відіграв важливу роль у жовтневому перевороті 1964 року, тобто у поваленні Микити Хрущова. Саме йому Брежнєв і Підгорний доручили переговорити про «недоліки» в роботі Хрущова з великою групою (36 осіб) партійних працівників з України. І Шелест мав такі розмови, фактично готуючи усунення Хрущова на пленумі ЦК КПРС. Правда, пізніше в одному з інтерв'ю

він стверджував, що, мовляв, питання про усунення Хрущова до жовтневого пленуму не ставилось і що сам Шелест дізнався про наміри заколотників лише на засіданні Президії ЦК КПРС¹⁸.

Це не зовсім відповідає дійсності. Шелест не міг не знати якихось подробиць чи колізій, що виникли під час засідання президії ЦК КПРС, але ще 4 липня 1964 року він власноруч зафіксував у щоденнику: «...Брежнев і Підгорний хочуть усунути Хрущова від керівництва. Але дуже бояться цього кроку, тим більше, що він пов'язаний з їхнім боягузством і безпринципністю, жадобою влади, ось і шукають опори, при цьому покладають великі надії на партійну організацію України, зокрема на мої з ними дії»¹⁹.

Свою місію Шелест виконав, а Щербицького у жовтні 1965 року знов призначили головою Ради Міністрів УРСР. Отже, цим двом діячам довелося працювати разом. У 1966 році Щербицького обирають кандидатом, а у квітні 1971-го членом Політбюро ЦК КПРС. Це був не лише унікальний випадок: жодна з тодішніх союзних республік ніколи не мала двох членів Політбюро ЦК КПРС. Це був виразний сигнал для Шелеста. У своєму щоденнику він фіксує, що «зі мною про вибори Щербицького розмови не було... Обрання Щербицького до складу Політбюро — це сигнал не на мою користь, хоча Брежнев це і прикриває значимістю для республіки...»²⁰. І тут час сказати не лише згадати спільні риси Щербицького і Шелеста, а й різницю між ними.

* * *

Серед істориків і політологів утвердилася думка, що Шелест сприяв деяким господарським реформам з метою більшої автономізації України чи «контрольованого українського автономізму», підтримував обмежену «українізацію»²¹. Насправді Шелестова політична лінія базувалася на своєрідній подвійній лояльності — загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами — централізаторським і анти-централізаторським. «Працювати стає дедалі важче, народ майже відверто виказує своє незадоволення, все це «фіксується». Все за-централізовано до межі, до нерозумного» — це оцінка Шелестом ситуації кінця 1950-х років, тобто доби Хрущова²². Після падіння Хрущова ця Шелестова оцінка мало змінилася.

Шелест вперто розсилав у центральні московські інстанції листи, в яких вимагав в принципі простих речей: дотримання конституційних прав України як суверенної республіки в рамках

СРСР. Збереглося багато різного роду записок Шелеста до московських центральних установ, в першу чергу до ЦК КПРС, в яких він прямо і чітко висловлював свою позицію насамперед у господарських питаннях, критикував центральні управлінські (господарські) структури. До речі, чимало документів вони підписали разом із В.Щербицьким, як наприклад, лист до ЦК КПРС від 8 липня 1969 р., в якому протестували проти пропозицій московських керівників ліквідувати Міністерство енергетики і електрифікації УРСР²³.

У 1965 році на засіданні Політбюро ЦК КПРС Шелест увійшов у відкритий конфлікт із М.Сусловим та іншими тодішніми партійними керівниками. Причина: свавільні дії Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, яке вирішило продати Швейцарії 450 тис. т соняшникової макухи, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва. Шелест не просто протестував, а написав записку з пропозицією, щоб УРСР вийшла з-під опіки Зовнішторгу СРСР і всіх зовнішньоторговельних відомств Москви.

Сам Шелест згодом згадував про це. Згадував майже детективну історію з будівництвом палацу «Україна». Його Москва не дозволяла будувати на тій підставі, що в Києві є Жовтневий палац. Тоді Шелест вдався до такого маневру: він поінформував центральні органи, що будують сучасний кінотеатр. На це було дано згоду. Коли з'ясувалося, що будують все-таки не кінотеатр, вибухнув скандал. Шелеста почали виховувати, до Києва — «розбиратися» — приїхала комісія на чолі з М.Підгорним. Однак грошей вже не повернеш — і палац таки побудували.

І ще один характерний епізод, про який згадував Шелест: «Ми довгий час зверталися до Держплану, щоб нам виділили 10–15 тисяч тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють — пишуть держпланівські чиновники, що нема. Тоді ми з І. П. Казанцем, головою Ради Міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання — нехай усе те, що вони вироблять понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їм той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелепін назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива — адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули,

секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно — а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого спитають — з держпланівського столоначальника чи з нас?»²⁴.

Зрозуміло, на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії і політики русифікації таку активність Шелеста доволі легко можна було визнати «небезпечною». Проте у виступах Шелеста на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, а також у численних записках до керівних органів він обстоював не «націоналізм», а права України. У стратегічному плані він не виступив проти жодної з брежнєвських «ініціатив» включно із агресією у Чехословаччину у 1968 році. Понад те, саме Шелест забезпечував перехід через Карпати і введення військ до «братньої країни». Взагалі у питаннях зовнішньої політики Шелест сповідував, як висловився один з дослідників, «орієнтацію на жорстку лінію»²⁶.

Разом з Тим, було і те, що (за московськими критеріями) по-трактували як «прояви націоналізму», оскільки дії Шелеста не обмежувалися господарською сферою. Наприклад, він енергійно підтримував ансамбль Вірського, взагалі народне мистецтво, але при цьому не придушував інше мистецтво. Скажімо, творчість кінорежисера Сергія Параджанова. На засіданні Політбюро ЦК Компартії України за ініціативи Шелеста було ухвалено постанову «Про створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Саме тоді доручили всю практичну роботу Петру Троньку і редакції «Української Радянської Енциклопедії» на чолі з Миколою Бажаном.

Уже на пенсії Шелест згадував: «Може, перед кимось я й досі винуватий, але прагнув прислухатися до думки вчених, фахівців, майстрів своєї справи завжди. Цьому привчився ще на виробництві — там без фахівців пропадеш. Так само і в республіці — інтелігенцію прагнув підтримувати, особливо молодь. А те, що «пробили», «довели» і встановили Шевченківську премію як найвищу нагороду республіки, котра присуджується тільки раз у житті, те, що прийняли спеціальну постанову Ради Міністрів про створення державного заповідника на Хортиці, цим пишався і пишаюся й сьогодні. Так само, як і тим, що брав посильну участь у захисті чудових кінострічок Юрія Іллєнка, у створенні Музею-заповідника української народної архітектури та побуту у селі Пироговому»²⁶.

Ці та інші ініціативи Шелеста були добре відомі у Москві. І реакція не забарилася. 16 липня 1970 року Головою КГБ при Раді

Міністрів УРСР призначили Віталія Федорчука, який розпочав із жорсткої критики свого попередника Віталія Нікітченка і, як зазначив у своєму щоденнику Шелест, «почав займатися невласливими справами: перевищенням влади і законності, контрольними функціями за радянським і партійним активом»²⁷. Федорчук виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакодумання, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». Однак головним завданням було зібрати матеріал на Шелеста, довести, що він належним чином не керував боротьбою проти «націоналістів» і дисидентського руху.

У зв'язку з цим один із дослідників пише: «Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 році поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і у 1969, 70-му або 71-му році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест, по суті сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху, відчував, що може маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Виступаючи проти «буржуазного націоналізму» у промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму»²⁸.

Усе це так і водночас не зовсім так. Важко повірити, але у СРСР не існувало закону про діяльність спецслужби, що створювало для неї величезні можливості, широченну сферу компетенції. Крім того, варто брати до уваги і те, що «український» КГБ був всього лише провінційним філіалом московської централі. Недавні у січні 1969 року Шелест фіксує у своєму щоденнику: «Про дисидента Чорновола потрібно зібрати всі матеріали, узагальнити все і висунути йому звинувачення. Але все це можна робити тільки із санкції Москви, але, якщо ми будемо зволікати, нас звинуватять у примиренні «фронди»²⁹.

Зрозуміло, і за Шелеста погромних акцій в Україні не бракувало. Достатньо згадати арешти і судові процеси 1965–1966 років або гучний процес над В'ячеславом Чорноволом у 1967 році. Хоча зрозуміло й інше: ті акції не йдуть у порівняння з широкомасштабними діями В.Федорчука, переконаного, що Шелест «заграє» з «націоналістами». Сам Шелест 19 вересня 1970 року робить запис у щоденнику: «...Федорчук займає екстремістську позицію, проявляє надто велику активність і сміливість. Безумовно, робить все це не самостійно, а з санкції та підтримки Москви, більше того:

не тільки з санкції, а за прямою вказівкою і планом... «Докопується», чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і «праці» Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли, не розбираючись, запроторюють до в'язниці»³⁰.

Син Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Вона була у батька майже настольною. Він її читав, плювався, говорив, що так неможна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась. А Параджанова він просто рятував. Практично відразу після відходу батька з посади Параджанова заарештували...»

У мене... була цікава розмова з Вячеславом Чорноволом. Він якось мені каже: «Ви не дивуйтесь, пане Віталію, що я до вашого батька добре ставлюся? Був такий випадок. Я вже сидів чотири роки, десь у січні 1970 року до мене підходить слідчий і каже: «Ну, Вячеслав, готуйся, скоро — на волю. Про тебе вже Петро знає». Але ж його зняли!»³¹.

Автор одного із досліджень пише: «Хто був Петро Шелест? «Націоналістичний ухильник» і «націонал-комуніст», як у цьому прагнула переконати масовано організована вже у 1973 році критика — чи лише провінційним радянським керівником, який «волів сам дозволяти заарештовувати, ніж одержувати наказ із Москви», як одного разу визначив дисидент Леонід Плющ? Цілком очевидно, що Шелест не був націоналістом чи сепаратистом, яким його хотіла зобразити пропаганда; він не ставив під питання приналежність України до Радянського Союзу...»³².

Насамперед не підлягає сумніву, що з Шелеста не слід робити регіонального сатрапа, який тішився «самостійницькими» можливостями здійснення репресивних акцій або — навпаки — плекав надії на незалежність України. Цього не було. Падінню Шелеста сприяли інші фактори.

* * *

До початку 1970-х років Л.Брежнєв не протестував проти того, щоб під час засідань Політбюро ЦК КПРС відбувалася полеміка, висловлювалися критичні думки. Власне, він і потім відкрито не виступав проти цього, але досвідчені «царедворці» швидко зорієнтувалися, що подобається і що не подобається генсеку. Поступово навколо «дорогого Леоніда Ілліча» почала формуватися мовчазна

«одноставність». В неї Шелест ніяк не вписувався. І своїм характером, і своїм баченням ролі і місця України «у сузір'ї братніх республік». «Брежнев, — фіксує у щоденнику Шелест у квітні 1971 року, — зовсім посмілішав, починає проявляти «вождизм», і з боку все виглядає дуже сміливо, але й сумно. Повторюється все спочатку, за що критикували Хрущова»³³.

Пол Магочі цілком слушно твердить: «Шелестове несприйняття повернення Москви до економічної централізації, підтримка українських культурних інтересів і начебто толерантне ставлення до українських дисидентів привели його до зростаючого конфлікту з Брежневим та його прибічниками»³⁴. Тим більше, що зусилля політичних ворогів, конкурентів і спецслужби створили Шелесту імідж «надмірного» українського патріота, який нібито плакає плани більшої автономізації України та ще й гуртує навколо себе групу молодих політиків, які невдоволені політикою і поведінкою Брежнева.

У зв'язку з цим цікавим видається епізод зі спогадів Шелеста. Він розповідає, як вже після позбавлення всіх посад пішов на відверту розмову до Брежнева: «Я його прямо зпитав: «У такому випадку скажіть, що мені ставилося у вину, коли вирішувалось питання про мій переїзд з України?» Він довго яложив, але сказав: «Набиралося багато матеріалів, частина правди, але багато і домислу». Я наполягав на тому, щоб мені Брежнев сказав правду... Брежнев довго думав і сказав: «Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму»³⁵.

У лютому 1971 року до Києва приїхав Юрій Андропов. Шелест був переконаний, що шеф КГБ «приїхав тільки із завданням вияснити мої думки і позиції перед з'їздом партії»³⁶. Відбулася відверта розмова, причому Шелест давав достатньо різкі критичні оцінки стилю роботи Політбюро під орудою Брежнева. «...Я, — записав після цього Шелест у щоденнику, — про це сам говорив Брежневу, і не один раз. У цілому, бесіда з Андроповим пройшла добре, але відчуваю, що вона для мене даремно не пройде»³⁷.

Інтуїція не підвела Шелеста: вже у квітні 1971 року В.Щербицький став членом Політбюро ЦК КПРС, тобто наступника Шелеста вже визначили. Пізніше сам Шелест коментував ту ситуацію так: «І годі вже мені стало майже все зрозуміло — всі плани Брежнева. Почалась «операція підсадки». Якщо ж казати про Щербицького, а це моя власна думка, і я на неї маю право..., то це далеко не свята людина...

А на Україні чимало проблем підігрівав «теоретик інтернаціоналізму» Валентин Юхимович Маланчук і ті, хто його підтримував, особливо науковці, що йому старанно прислужувались, доводячи, оспівуючи ліквідацію національних розбіжностей»³⁸.

Віталій Коротич оцінив той момент так: «Шелест в принципі не був шкідливий... У нього не було тієї якості, що її повною мірою виявив Щербицький, який прийшов йому на заміну: Щербицький був геніальним у вмінні працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він вмів любити таку дивну людину, як Параджанов, Щербицький влаштував будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не вмів, він був натурою, що йде... Шелест був чинovníком за посадою, але не був ним за духом своїм»³⁹.

Дослідникам ще належить з'ясувати, які саме (і чиїми зусиллями) накопичувались у Москві «матеріали» на Шелеста. Не підлягає сумніву інше — його наступник, Володимир Щербицький, майбутній перший секретар ЦК Компартії України отримав добрий урок для себе, як триматись, яку міру лояльності щодо центру сповідувати. На думку Володимира Семичастного, якщо порівнювати Шелеста та Щербицького за політичними якостями та масштабом керівників, «Шелест, безумовно, вище. Щербицький — служак, він був відданим брежневським холуєм, він ніколи не заперечив жодної навіть найдурнішої пропозиції Брежнева»⁴⁰.

Випадок із Шелестом є типовим для тодішньої політичної системи. Він яскраво ілюструє стиль конкурентної боротьби у вищих ешелонах влади. Боротьба спрямовувалася не на формування широкої громадської думки, коли лідери змагаються за голоси виборців, за їхню довіру, демонструючи міру компетентності і професіоналізм керівника. Навпаки, основні акценти переносилися на довготривале кулуарне протистояння, що передбачало інтриги, підсижування конкурента, комбінації, що мали на меті його дискредитацію. А вже по тому розпочинався публічний ритуал вигнання.

Початком такого вигнання для Шелеста стало «підвищення» — його запросили на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Це була особиста пропозиція Брежнева. Та пропозиція, від якої Шелест не зміг відмовитися, незважаючи на те, що 8-му п'ятирічкю УРСР завершила за формальними ознаками успішно, 25 травня 1972 року його звільнили з посади першого секретаря ЦК КПУ. У протоколі засідання Пленуму ЦК Компартії України це виглядало

так: «Про першого секретаря ЦК КП України (Пропозицію вносить тов. Лутак І.К.)

1. В зв'язку з призначенням тов Шелеста П.Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України.

2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В.В.

Просити ЦК КПРС затвердити п. 2 цієї постанови»⁴¹.

Як бачимо, жодних мотивів переміщень не було вказано, однак згодом їх почали формулювати. Згадуючи тодішню ситуацію, Ю.Єльченко зауважує: «Ми знали, що у Брежнєва Володимир Васильович був більш ніж поважаною людиною, вихідцем з одного — Дніпропетровського — «партійного гнізда». Не виключено, що Брежнєв бачив у ньому і свого наступника. Однак на шляху стояв Шелест, якого і «висунули» у 1972 році на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Щербицький зайняв його посаду на Україні. Як вже мовилось, Петру Юхимовичу так м'яко приписали націоналістичні нахили. З того часу він з «незручного» (йдеться знов-таки про його різкості, прямоту і впертість) перейшов у категорію «небажаного»...⁴²

Обрання Щербицького означало зміцнення близького до Брежнєва «дніпропетровського клану» керівників, а в Москві тоді почали жартувати: «В історії України був допетровський період, потім петровський, а нині — дніпропетровський». Втім, як зауважував один коментатор, «падіння Шелеста не було несподіваним; це могло статися з будь-яким сталіністом у неросійській республіці, який опортуністично використовував національне питання проти великоросійських шовіністів у Кремлі. Це було схоже на спробу балансувати на безкінечному канаті»⁴³.

* * *

У квітні 1973 року, коли Петро Шелест уже поїхав до Москви «у зв'язку з переходом на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР», але ще зберігав місце у Політбюро ЦК КПРС в Києві, в журналі «Комуніст України» (теоретичному і політичному органі ЦК Компартії України), з'явилася рецензія на книжку «Україно наша Радянська», яка вийшла друком у 1970 році і автором якої був Шелест. Цю рецензію не обговорювали на засіданні редколегії, оскільки матеріал під назвою «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги» попередньо був санкціонований Москвою.

Одним з головних обвинувачень було таке: «У книзі, яка має назву «Україно наша Радянська», непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів. Особливо наочно це виявилось у характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Слід відзначити, що останніми роками в нашій літературі з'явилося ряд книг (Р. Іваничука, С. Плачинди, І. Білика), для яких характерна ідеалізація патріархальщини. Прикрашаючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга «Україно наша Радянська» не тільки не допомагає розвінчувати подібні явища, а, навпаки, обмежує можливості критики антиісторичних тенденцій у висвітленні минулого українського народу в художніх і наукових виданнях»⁴⁴.

Пізніше сам Шелест згадував, як йому особисто влаштував скандал головний ідеолог брежнєвської доби Михайло Суслів: «...Мені Суслів кричав: «Архаїзм — ці ваші козаки!» Я йому відповів: «Якби не козаки, то й тебе б тут не було — козаки закрили грудьми кордони країни від кочових орд, від турків. Козаків ще царі використовували для захисту Вітчизни, для освоєння південних земель. І ми перед ними повинні голову схилити, а ви тут таке базікаєте. Образливо...»⁴⁵.

Молодший син Петра Шелеста Віталій згадував: «Наш рід бере витоки в Запорозькій Січі, у літописах з'являється наше прізвище, про запорожців йому (П.Шелесту. — Ю.Ш.) розповідав його батько, мій дід Юхим Дмитрович, георгієвський кавалер. Він з великою повагою ставився до цього етапу української історії. Я би навіть сказав так: Запорізька Січ була для нього ідеалом громадського ладу. Зректися цього він не міг. До речі, йому радили особливо не ідеалізувати і не романтизувати українське минуле, але він стояв твердо на своєму»⁴⁶. Проте — як вже було підкреслено — не за свої симпатії до козацтва Шелест був позбавлений впливової посади.

Публікація книжки «Україно наша Радянська», як і рецензії на неї у журналі «Комуніст України», має свою історію. На відміну від усталеної традиції писати перший варіант книжки Шелест доручив не Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а співробітникам редакції «Української Радянської Енциклопедії».

Це, за спогадами колишніх співробітників згаданого партійного інституту, викликало стурбованість у його директора Івана Назаренка. Саме за його наполяганням рукопис було «підсилено» цитатами із «класиків марксизму-ленінізму», іншим матеріалом, який оспівував успіхи «епохи соціалізму» на противагу іншим попереднім епохам.

Тим не менш у книзі, що являла собою, за словами автора, «подорож-розповідь»⁴⁷, з описанням кожної області УРСР, було дещо таке, що за бажання могло бути потрактовано як «націоналізм». Понад те, по суті, Шелест перший з партійних керівників України (і задовго до Щербицького, який зробить це у грудні 1987 року) згадав про голод початку 1930-х років, вживши евфемізм «тяжке становище... з продовольством у 1933 році»⁴⁸.

Власне «критику» книги «Україно наша Радянська» розпочали не навесні, а ще восени 1972 року. 12 вересня до ЦК КПУ надійшов розлогий лист за підписом академіка Миколи Шамоти, академіка Бориса Бабія і члена-кореспондента АН УРСР Арнольда Шевелева, який містив «викривальні» інвективи на адресу Шелестової книги⁴⁹. Автори листа вважали, що «про недоліки згаданої книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а можливо, широкі кола читачів»⁵⁰.

20 лютого 1973 року Політбюро ЦК КПУ обговорило цей лист, а 3 березня 1973 року В.Щербицький надіслав за своїм підписом такого листа до ЦК КПСР (мова оригіналу): «Политбюро ЦК КП Украины обсудило письмо академиком АН УССР Н.З.Шамоты, Б.М.Бабия и члена-корреспондента АН УССР А.Г.Шевелева о серьезных методологических, идейных ошибках книги П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська».

При обсуждении выражено согласие с выводами указанного письма о том, что ряд положений книги П.Е.Шелеста теоретически несостоятельны и политически вредны. Учитывая, что книга «Україно наша Радянська» по ряду важных принципиальных вопросов отходит от партийных, классовых позиций и наносит ущерб делу интернационального воспитания трудящихся, признано необходимым проинформировать о ее серьезных ошибках партийный актив, опубликовать в журнале «Коммунист Украины» аргументированную редакционную рецензию, после чего **провести работу по изъятию названной книги из библиотек.** (Підкреслення моє. Книжку вилучили, а частину 100-тисячного накладу знищили. —

Ю.Ш.). Єдинодушно також осуджено практиковане тов. Шелестом П.Е. издание книг за его підписью без ведома Политбюро ЦК КПСС и Центрального Комитета КП України.

Высылаем при этом единогласно принятое решение ЦК КП України «О книге П.Е.Шелеста «Україно наша Радянська» и письмо группы ученых по данному вопросу»⁵¹.

Санкцію на критику з ЦК КПРС було отримано і у квітні 1973 року у журналі «Комуніст України» з'явилась згадана редакційна стаття «Про серйозні недоліки однієї книги», що завершувалася так: «Виникає питання: яку мету переслідував автор, публікуючи названу книгу? Про це побіжно і туманно сказано в передмові. Здавалось би, що подібного роду об'ємисте видання повинно було відобразити основні риси соціально-економічного та ідейно-політичного життя українського народу в єдиній братній сім'ї народів СРСР. На жаль, доводиться констатувати, що автор з цим відповідальним завданням не справився»⁵².

Після виходу статті у засобах масової інформації розгорнулася галаслива «антишелестівська» кампанія. Як іронічно зауважував один західній коментатор у 1973 році, «атака на Шелеста — це був немов стартовий вистріл на початку бігу, і всі учасники бігу старалися перегнати один одного у своїх лайливих виступах»⁵³.

Тут саме місце навести слова ще одного коментатора, який не виказував симпатій Шелесту, тим не менш написав: «Під маскою критики Шелеста, у згаданій статті, анонімні автори нападали на усе, що за останні роки вспів відвоювати український народ, вони виносили акт обвинувачення не так першому секретареві ЦК КП України, як усьому народові, усім, хто за останнє десятиріччя будь-чим спричинився до рятунку духовності нації перед заливом уніформованої радянщини і обрусіння, хто зберіг національну і людську гідність чи звичайну пристойність»⁵⁴.

Погромна і запізніла на перший погляд критика свого попередника не була для Щербицького зведенням особистих рахунків. Хіба що до певної міри, оскільки він пам'ятав, як у 1965 році Шелест заперечував проти його призначення на посаду Голови Ради Міністрів УРСР, оскільки на цю посаду раніше був рекомендований Олександр Ляшко.

А ось як оцінював роль Щербицького у своєму зміщенні Шелест. 22 травня 1972 року він занотує у щоденнику: «Відбулася у мене велика розмова із Щербицьким, все, що я знав про його «дії» стосовно мене, я йому висловив в очі. Що він нещира, небезпечна людина,

великий кар'єрист і великий підлабузник, що я погано знав його і деяких людей з близького оточення, багато довірявся їм»⁵⁵.

Тим часом для Щербицького це була перемога як політика, який посилав «московським боярам», як він сам їх іронічно називав, сигнал, що він добре пам'ятає, на чому завжди «горіли» керівники України: на національному питанні і на «хлібі». У останнє поняття включався, зрозуміло, не лише хліб, а те, що у погромній антишелестівській статті 1973 року було позначено як соціально-економічне життя українського народу «в єдиній братній сім'ї народів СРСР»⁵⁶. Новий лідер КПУ не збирався повторювати помилки минулого, а тому рішуче дистанціював від «шелестівщини». Не випадково до останнього четвертого «канонічного» видання «Нарисів історії Компартії України» Шелест увійшов як діяч, який «припустився серйозних недоліків у керівництві республіканською партійною організацією»⁵⁷. А Щербицький практично до початку 1980-х років був зайнятий тим, що «виправляє» помилки свого попередника.

Симптоматично і те, що у своїх статтях, книгах і виступах Щербицький завжди уникав вживати вислів «український народ», використовуючи евфемізм «народ України». Та й українську мову підкреслено ігнорував, що (оскільки для місцевої номенклатури був приклад за номером 1) вкрай негативно впливало не тільки на мовну ситуацію, а й на національну політику в УРСР загалом.

Однак це була не лише словесна чи письмова пропаганда. Як відомо, з від'їздом Шелеста до Москви в Україні посилювався русифікаторський курс, переслідування українського руху опору. У жовтні 1972 року секретарем ЦК КПУ з питань ідеології замість Федора Овчаренка було обрано Валентина Маланчука, політичну біографію якого, до речі, ще також належить написати⁵⁸. Було зміщено з посад і багатьох заввіділами, підлеглих Овчаренку, деякі завідувачі секторами ЦК КПУ.

Олександр Ляшко, який у той час працював Головою Ради Міністрів УРСР, згадував, що для багатьох виявилось несподіванкою висунення В.Маланчука, який працював заступником міністра вищої і середньої освіти України. Було відомо, що свого часу Шелест добивався зміщення Маланчука з посади секретаря Львівського обкому партії. Ляшко мав розмову із Щербицьким і висловив подив цим призначенням. На це Щербицький відповів: «Кандидатура Маланчука підтримується у ЦК КПРС. Там вважають, що звільнення його у Львові з подачі Шелеста було насвоєчасним

і неправильним...У ЦК КПРС. ... надають першочергового значення боротьбі з проявом націоналізму у республіках. Ось я і вирішив: нехай Маланчук і займається націоналістами, щоб у мене голова про них не боліла»⁵⁹.

І Маланчук «займався націоналістами». Причому не один, а разом із згаданим вже Головою КГБ при Раді Міністрів УРСР В. Федорчуком. У жовтні 1972 року Федорчук разом з Маланчуком розробив і вніс на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності», що, зокрема, означало «чистку» наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництв⁶⁰.

У Москві Шелест швидко зрозумів, що у велику політику він вже не повернеться. У квітні 1973 року його вивели із політбюро ЦК КПРС (за «станом здоров'я»), у травні позбавили державної посади (про це повідомили газети 8 травня) і відправили на пенсію. З того часу Шелест майже рік не працював. Потім вирішив, що ще може працювати за фахом. Звернувся до Брежнєва. Той спочатку хотів його «відфутболити», однак за наполяганням Шелеста подзвонив секретареві ЦК КПРС Дмитру Устинову, а той, в свою чергу, — міністрові оборонної промисловості Петру Дементьєву. Останній влаштував Шелеста на роботу на заводі при Долгопрудненському дослідно-конструкторському бюро автоматики, де партійний «націоналіст» пропрацював понад десять років, наприкінці 1984-го, за два місяці до сімдесятисемиріччя, пішов на справжню (не політичну) пенсію.

Під час горбачовської «перебудови» відбулося своєрідне «повернення в історію» Шелеста. Вперше після відставки він зміг приїхати в Київ (про що Шелест давно мріяв і що йому було заборонено після усунення). Він мав публічні виступи, які викликали великий інтерес. Інтерв'ю з ним для преси і телебачення зробив, а потім головував на його виступах Дмитро Табачник. У виступах, інтерв'ю він давав амбівалентні оцінки процесам демократизації, підкреслював, що вважав за необхідне більший суверенітет УРСР, а не вихід її з СРСР.

У жовтні 1990 року, перебуваючи в лікарні, він написав листа до редакції газети «Правда України» за назвою «Я верю в разум народный...». Вітаючи факт ухвали Верховною Радою Декларації про суверенітет України, Шелест звертає увагу на те, що «именно сейчас особенно активизировались силы, которые выступают

против заключення Союзного договору, призывая к выходу Украины из Советского Союза». Він вимагає застосувати закон проти заколотників, а далі пише: «Суверенная Украина... должна и может стать республикой материального благополучия, достойного решения социальных вопросов, развитой национальной культуры. Но зачем же рвать связи с Россией, с другими суверенными республиками в составе федерации нового, по сути дела, Советского Союза?» Закликаючи комуністів «вийти з окопів» і очолити «перебудову», Шелест пише, що комуністи здають одну позицію за іншою, в той час, як «должна быть твердая уверенность, а не медуобразность в действиях...»

А далі Шелест писав: «Дорогие мои соотечественники, мой родной украинский трудолюбивый и интернациональный народ! Будьте бдительны, не дайте себя обмануть лозунгами фальшивой демократии, политической демагогии, экстремизма и нигилизма. Сила наша в единении на здоровой политической и моральной основе, в поднятии общей и политической культуры, нравственности» (Цит. Мовою оригіналу — Ю.Ш.)⁶¹.

Тим не менш у 1991 році він вітав проголошення незалежності України. Петро Шелест помер 22 січня 1996 року у Москві, але за його заповітом похований на Байковому цвинтарі у Києві.

Підсумовуючи, доцільно підкреслити, що у політичній історії України ХХ століття Петро Шелест постає достатньо суперечливим, часом парадоксальним діячем. Поза сумнівом, дослідники повинні бачити різні боки, різні грані політичних діячів. Проте слід бачити і домінанти. Шелест був виразним репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загально-радянському суверенітеті. Він не був «націоналістом», що йому, як відомо, закидали, а сповідував ту «поділену лояльність», ту нову (хоч і радянську) українську ідентичність, яку свого часу сповідували «націонал-комуністи». Очевидно й те, що слід продовжити дослідження «доби Шелеста», старанно уникаючи сімплістики і однобічних акцентів.

¹ Див. наприклад: Шелест Петро // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина. — Т. 10. — Paris-New York, 1984. — С. 3838; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді. — К., 1990. — С. 324–332; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. — К., 1991. — С. 459–465; Шелест П.Ю. // Довідник з історії України. Видання 2-ге, доопрацьоване і доповнене. — К., 2001; Лозицький В.С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). — К., 2005, та ін.

² Див. наприклад: Kravchuk Teodor. *Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest* // *International Socialist Review*. — 1973. — Vol. 34. — № 10; Bilinsky Ya. *The Communist Party of Ukraine after 1966* // *Ukraine in the Seventies*. Ed. by P.J.Potichnyj. — Oakville (Ont.), 1975; Pelenski Jaroslav. *Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism* // Peter J. Potichnyj (ed.). *Ukraine in the Seventies*. — Oakville, Ontario, 1975; Hodnett Grey. *The Views of Petro Shelest* // *The Annals of the Ukrainian Academy*. — 1978–1980. — Vol. XIV. — № 37–38; Szporluk R. *Ukraine: A Brief History*. — Detroit, 1982; *Ukraine after Shelest*. Ed. By B.Krawchenko. — Edmonton, 1983; Lewytskyj B. *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953 — 1980*. — Edmonton, 1984; Krawchenko B. *Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. — London 1985; Subtelny O. *Ukraine: A History*. — Toronto-Buffalo-London, 1988; Markus V., Senkus R. *Shelest Petro* // *Encyclopedia of Ukraine*. — Ed. by D.H.Struk. — Toronto-Buffalo-London, 1993. — Vol. 4. — P. 634–635; Magocsi Paul Robert. *A History of Ukraine*. — Seattle, 1996.

³ Див.: Про минуле заради майбутнього. Упорядник Ю.І.Шаповал. — К., 1989. — С. 164–178; Баран В.К. *Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр.* — Львів, 1992; Курносів Ю.О. *Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.)*. — К., 1994; Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років*. — К., 1995; Грицак Я. *Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ-ХХ століття*. — К., 1996; Баран В.К., Даниленко В.М. *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*. — К., 1999; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х — 80-ті рр. ХХ ст.)*. — К., 2000; *Історія України. Навчальний посібник*. Видання 3-є, доповнене й перероблене. Під ред. В.А.Смолія. — К., 2002; Шаповал Ю. *Єдинство і боротьба двох НЕпротиположностей. Владимир Щербицкий и Петр Шелест в политической истории Украины ХХ века* // *Діалог. Історія, політика, економіка*. — 2004. — № 4. — С. 122–126; Шаповал Ю. *Невигадані історії*. — К., 2004, та ін.

⁴ Див., наприклад: Пасховер А. *Сто лет одиночества* // *Корреспондент*. — 2008. — № 6. — С. 78–80; Шаповал Ю. *Парадокси Петра Шелеста* // *Народний депутат. Часопис Депутатського клубу «Парламент»*. — 2008. — № 2. — С. 80–82; Шаповал Ю. *Столітній Шелест* // *День*. — 2008. — 9 лютого (№ 24); Шаповал Ю. *Лінія розлому* // *Урядовий кур'єр*. — 2008. — 14 лютого (№ 29); Сикорский Г. *Парадокси Шелеста* // *Киевские ведомости*. — 2008. — 16 февраля, та ін.

⁵ Див. наприклад: Врублевский В.К. *Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды*. — К., 1993; Овчаренко Ф.Д. *Спогади*. — К., 2000; Ляшко А.П. *Груз памяти. Трилогія. Воспоминания*. — К., 2001.

⁶ Див.: Шелест П.Ю. *Україно наша Радянська*. — К., 1970; Шелест П.Ю. *Ідеї Леніна перемагають*. — К., 1971.

⁷ Див.: Шелест П.Е. «...Да не судимы будете». *Дневниковые записи, воспоминаия члена Политбюро ЦК КПСС*. — М., 1995; Петро Шелест:

«Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю. Шаповала. — К., 2003.

⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України, далі — ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 5799. — Арк. 129.

⁹ Там само. — Арк. 130.

¹⁰ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 92–93.

¹¹ Ляшко А. П. Груз пам'яті. Трилогія. Воспоминання. Книга II. Путь в номенклатуру. — К., 1997. — С. 493.

¹² Докладніше див.: Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу // Український історичний журнал. — 2 003. — № 1. — С. 118–129.

¹³ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — С. 41.

¹⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 755.

¹⁵ Там само. — С. 726.

¹⁶ Цит. за: Шаповал Ю. Столітній Шелест // День. — 2008. — 9 лютого (№ 24).

¹⁷ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. — С. 22.

¹⁸ Див.: Человеку свойственно ошибаться // Комсомольская правда. — 1989. — 19 октября.

¹⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 180.

²⁰ Там само. — С. 342.

²¹ Pelenski Jaroslav. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism // Peter J. Potichnyj (ed.). Ukraine in the Seventies. — Oakville, Ontario, 1975.

²² Там само. — С. 124.

²³ Див.: ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 25. — Спр. 169. — Арк. 6–9.

²⁴ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 96.

²⁵ Hodnett Grey. The Views of Petro Shelest // The Annals of the Ukrainian Academy. — 1978–1980. — Vol. XIV. — № 37–38. — P. 225.

²⁶ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 105.

²⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 327.

²⁸ Kravchuk Teodor. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review. — 1973. — Vol. 34. — № 10. — P. 35.

²⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 299.

³⁰ Там само. — С. 328–329.

³¹ Там само. — С. 748.

³² Geschichte der Ukraine. Herausgegeben von Frank Golczewski. — Goettingen, 1993. — S. 286.

- ³³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 343.
- ³⁴ Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. — Seattle, 1996. — P. 662.
- ³⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 411–412.
- ³⁶ Там само, с. 338.
- ³⁷ Там само, с. 338.
- ³⁸ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 104–105.
- ³⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 720.
- ⁴⁰ Там само. — С. 729.
- ⁴¹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 3.
- ⁴² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 761.
- ⁴³ Kravchuk Teodor. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest // International Socialist Review. — 1973. — Vol. 34. — № 10. — P. 16.
- ⁴⁴ Про серйозні недоліки та помилки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 77–78.
- ⁴⁵ Без культури немає народу // К., 1989. — № 10. — С. 94.
- ⁴⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» Спогади, щоденники, документи, матеріали. — С. 750.
- ⁴⁷ Шелест П.Ю. Україно наша Радянська. — С. 275.
- ⁴⁸ Там само, с. 60.
- ⁴⁹ ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп.16. — Спр. 166. — Арк. 12–25.
- ⁵⁰ Там само. — Арк. 25.
- ⁵¹ Там само. — Арк. 11.
- ⁵² Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 82.
- ⁵³ Купчинський Роман. Про «ідеалізацію, партійність і патріярхальщину» // Сучасність. — 1973. — № 11. — С. 79.
- ⁵⁴ Прокоп Мирослав. Україна після Шелеста і самвидаву // Сучасність. — 1973. — № 7–8. — С. 179.
- ⁵⁵ Шелест П.Е. «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. — С. 522.
- ⁵⁶ Про серйозні недоліки однієї книги // Комуніст України. — 1973. — № 4. — С. 82.
- ⁵⁷ Очерки истории Коммунистической партии Украины. — Издание четвертое, дополненное. — К., 1977. — С. 734.
- ⁵⁸ Див.: Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...» (Нотатки на полях політичної біографії В.Ю.Маланчука) // Літературна Україна. — 1993. — 2 грудня.
- ⁵⁹ Ляшко А.П. Груз памяти. Трилогія. Воспоминания. Книга III, часть II. На ступенях власти. — К., 2001. — С. 10.

⁶⁰ Докладніше див.: Курносів Ю.О. Інакомислення в Україні. (60-ті — перша половина 80-х рр. ХХ ст.). — К., 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. — К., 1995; Данилюк Ю.З., Бажан О.Г. опозиція в Україні (друга половина 50-х-80-ті рр. ХХ ст.). — К., 2000.

⁶¹ П.Шелест: «Я верю в разум народный...» // Правда Украины. — 1990. — 24 октября.